

Тетяна ГОНЧАРУК (ЧОЛАЧ), Надія ДЖУГЛА

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ В КОНЦЕПЦІЇ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

Tetiana Honcharuk (Cholach), Nadiya Dzhuhla

ETHNOPSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF UKRAINIAN CHARACTER IN THE OLEXANDR KULCHYTSKYI'S CONCEPT

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.095>

УДК: 159.923 : 964

Творча спадщина Олександра Юліановича Кульчицького (1895 – 1980) виявляє свою вражаючу насиченість духовною аурою епохи ХХ ст. Постійно відчуваючи найгостріші больові точки дійсності, український мислитель зводить, надбудовує всю філософську систему над персоналістським обґрунтуванням “людської гідності” (Г.Марсель), що особливо вактуальне її сьогодні.

Постановка проблеми. Одвічні питання самобутності, індивідуальної долі людини, від якої вона не може звільнитися, навіть якщо б і хотіла, у філософії О. Кульчицького вивчені ще недостатньо, хоча і є оригінальними. Свідоме прагнення до своєрідності однаково згубно відбивається як на окремій особі, так і на цілому культурному або національному русі, якщо останній проходить під цим знаком. “Саме із прагнення до свідомого створення особливого стилю, – вважає П. П. Гайденко, – виникає стилізація; із свідомого бажання бути оригінальним народжується мода. Будь-яке дійсно своєрідне явище – як самобутня людина, так і самобутній народ, і самобутній твір – може існувати лише до тих пір, поки самобутність не стає проблемою, не робиться предметом свідомої турботи, тобто поки воно живе прагненням до чогось більш важливого і піднесеного, ніж воно саме. Своєрідність, самобутність відносяться як раз до тих добродійностей, які гинуть, коли ти їх у собі помітиш” [1, с. 172].

Вочевидь О. Кульчицький, як і Г. Сковорода та Б. Паскаль, готує себе до важливого, ви-

сокого: він навчається жити, вибираючи те, що найбільше до вподоби. Він є, на думку Г. Марселя, “індивідом-провісником” певного “по-слання, в якому закарбована трансцендентна істина” [2, с. 125]. У цьому відношенні українського мислителя доречно порівняти з античними любомудрами, у яких образ життя відповідав філософському образу мислення. Недарма для О. Кульчицького таким близьким був Сократ, хоча й він оригінально втілює у життя концепцію філософської антропології людини М. Шелера (1874–1928) та ідею французького персоналізму Е. Мунье (1905–1950), що становить константу його творчої еволюції. Водночас відомо, що на його професійні ідеї вплинули щонайперше вчення про психічну структуру німецького психолога В. Штерна (1871–1938) та філософія І. Канта (1724–1804).

За аналогією з *персоналістською парадигмою*, яка вважає, що особиста активність індивіда спрямована на досягнення моральних ідеалів, в українському персоналізмі цими ідеалами є *національні*, що відповідають все-людським. Це пояснюється специфікою спря-

мування філософської думки українських мислителів, яка сприяла формуванню національної самосвідомості населення з орієнтацією на проблему людини. Звідси, на думку П. І. Гнатенка, постає антропологічна спрямованість нашої духовності, нашої етнонаціональної культури. Саме ця обставина визначає всі інші риси української філософії і суспільно-політичної думки [3, с. 395].

Історія українського народу – це яскравий приклад того, як у результаті політичного і соціального тиску, примусу наш народ перетворювався у психологічну, духовну провінцію, втрачав свої можливості самоусвідомлення, розуміння свого призначення і місця у світі, ставав байдужим навіть до свого особистісного першопочатку. Все це – негативні наслідки національного поневолення, яке призводить до втрати самоповаги: такий народ “сам від себе відмовляється”, а відтак “відкриваються ворота для всякої підлості” [4].

Проблема “людина – нація”, зі свого боку, започатковує розробку *філософії національної ідеї*, яка не могла пройти поза увагою української інтелігенції. Учасники Кирило-Мефодієвського братства вперше в “Книзі буття українського народу” намагаються сформулювати сутність української національної ідеї: “...голос України не затих. І встане Україна зі своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні у Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським. Тоді скажуть усі язика, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: “От камень, его же не брегоша зиждушии, той бисть во главу” [5, с. 16].

У цьому визначенні привертає увагу присутність ідеї месіанізму, яка була центральною в гуманітарному національному розмаїтті, запропонованому Й. Гердером. Як зазначав О. Бочковський, “романтичний націоналізм XIX ст. ідеологічно ніс на собі тавро “Молодої Італії”, що було зразком для “Молодої Європи”. Дж. Мадзіні освоїв проблематику цього молодого націоналізму, що формувався під впливом ідеологічної тріади Великої Французької революції (“свобода, рівність, братерство”) і мріяв про визволення всіх народів; стояв на позиціях міжнародного солідаризму; визначав

етичні норми; мовляв, “чиста справа потребує чистих рук” [6, с. 269–270]. Іншими словами, цей націоналізм не мав агресивного імперіалістичного характеру. Він був породжений ідеями визволення народів, пробудження поневолених етносів, намагання вивести їх з історичного забуття. Все це знайшло адекватний відгук в тогочасній Україні. Філософське осмислення історії філософії національної ідеї певним чином завершує процес становлення української культури та філософії як її духовної квінтесенції. Власне мовиться про всі форми рефлексії над ідеєю нації. Національна ідея – це передусім синтетичний погляд на власну націю, поліетнічну спільність, де здійснюється самовизначення людини і водночас її присутність як суб’єкта всесвітнього історичного процесу. Отож національна ідея стає силою, щитом і мечем українства тоді, коли народ помічає свою єдність, свої традиції, власну історію, розглядаючи їх як ґрунт для самовизначення (див. [16]).

Однією із найгостріших проблем, над якою працював О. Кульчицький, також була національна. Тому **метою статті** є обґрунтування та аналіз основних етнопсихологічних та культурно-історичних принципів його філософської концепції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У характеристиці української людини О. Кульчицький віддав данину всім тим світоглядно-філософським ідеям, які характеризували його час і коло спілкування. Його вкрай хвилює доля української нації. Відтак він шукає причини її поневоленого стану, її поразок, прагне вплинути на виховання почуття національної гордості в українській людини. Розглядаючи українців як людність, цей самотній мислитель аналізує етнопсихологічні та історично-культурні складники українства, беручи до уваги їх духовне коріння, що знаходить відображення у праці “Риси характерології українського народу” (1953). В ній, починаючи від расових і геопсихологічних причин через історичні, соціопсихічні, культуроморфичні та глибинно-психологічні чинники, він простежує позитивні та негативні риси й здобутки формування української душі. Це так званий підхід “генетичного пояснення”, окремі аспекти якого, такі як історичний, соціологічний, культуроморфичний, слушно розглядати як “вияви сформованої психіки в історичному, соціальному, культурному житті” [7, с. 16].

Досить помітними є намагання О. Кульчицького надати гуманістичним ідеям певного соціально-природничого підтвердження. До прикладу, розпочинаючи характеризувати духовність українців, він виділяє етнічно-расові особливості. На його переконання, расова структура українців досить складна, адже до її мозаїки входять дві головні раси України – динарська та східна (остійська). “Відношення двох головних рас у першому десятиріччі цього століття відсотково виражалося так: 44% динарської раси і 22% – східної, решта – мішанці цих рас і численно далеко слабші домішки нордійської і середземноморської рас” [4, с. 709].

Остійську расу філософ порівнює із формою кулі, а її основні риси шукає насамперед у плетиві почуттів не надто значної сили, але досить великої глибини та досить виразної якості (глибина почуттів – це та обставина, внаслідок якої вони цілісно проймають нашу особистість), тобто це є так звані настрої. Через те, що ці настрої (особливо характерні для українців) мають переважно спокійне-сумне забарвлення, тому людину остійської раси виправдано охарактеризувати як “елегійно-ідилічну”. Натомість символ динарської раси становить “ламана лінія зигзагу”, обличчя якої має подібність до драматичної маски, наповненої внутрішніми бурями переживань; цьому відповідає динарська схильність і здатність до театрального мистецтва й музики. Динарський ідеал може виражатися порізному: “від сп’яніння парубоцькою бійкою чи козацьким бенкетом до сентиментальної насолоди мелодійністю зворушливої пісні, від гасла “vivere pericolosamente” до фавстівської (напівдинарець Гете) туги й бажання не залишати ніякої спроможності переживання не здійсненим і не випробуваним” [4, с.710]. Загалом динарську людину О. Кульчицький відносить до типу “почуттєвої особи”, яка визначається особливо великою силою почуттів, тому її ще можна назвати “людиною афекту”, або “лірично-драматичною особистістю”. І те, що в українській психіці відповідає “козацькому ідеалові”, виходить переважно із психічної тенденції динарської раси.

Аналіз геопсихічних причин, які можуть формувати психіку людини, О. Кульчицький здійснював за сучасною психоструктурною побудовою (Е. Ротгакер, Ф. Лерш) та ін., за якою в людській психіці наявні три пласти: соматопсихічний (сміслові відчуття), тимопсихічний (почуття і намагання), поїопсихіч-

ний (мислення і свідомо воля). Причому на перший пласт діє підсвідоме, на другий – якісна і кількісна цілісність природних даних географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, причому впливаючи на її світосприйняття, отже й на її ставлення до світу. Ось чому жаркий і вологий клімат ослаблює “біотонус”, життєву енергію людини, а жаркий і вітряний – подразнює її нервову систему. Натомість більше чи менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість. Воднораз вплив на тимопсихічний пласт “краєвидного мотиву” сприяє перебігу “вчування”, яке є складним процесом нашої внутрішньої психічної активності насамперед уяви, котра супроводить сприймання особою всіх форм, зокрема й географічного рельєфу...” [4, с. 710].

І справді, існує “вчування” у форми географічного рельєфу. Скажімо, в українській мові часто вживаються такі мовні звороти, як “гора піднімається”, “долина розлягається”, “струмок в’ється” та ін., це – перенесення уявної, “проекції” у форми рельєфу. Сюди також відносяться реакції на перенесені на об’єкти наші психічні тенденції і стани. Все це впливає, за словами вченого, на переформування та перебудову психіки.

На поїопсихічний пласт діє “якісна і кількісна суцільність природних даностей географічного середовища у його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини...” [4, с. 710]. Тут світосприйняття залежить не тільки від особливостей сприйняття людиною довкілля, але і від характеру чи життєвого ритму світу. Тому не випадково, що для Тибету характерні містичні особистості, а для Греції чи Італії – індивідуальності з естетичними нахилами.

Далі вчений аргументує існування в Україні чотирьох різновидів геопсихічного впливу: а) північної низовини; б) лісостепу; в) степової смуги; г) гірського краєвиду. Дія першого пов’язана із меншою діяльністю сонячного світла, більшою хмарністю і кількістю опадів, що сприяє зменшенню життєрадісності, щоправда не до рівня засмучення, а до задумливого настрою. Для мешканців цього типу характерне нещадне змагання за життєвий простір, постійна боротьба за існування. Це сприяє формуванню в них песимістично-позитивістського світогляду.

Лісостепова смуга унаявлює значну кількість сонячного світла, тому відбувається підвищення настрою в напрямку життєрадісності

та оптимізму. Досить велика амплітуда коливань температури повітря не досягається на Правобережжі так явно, як це відбувається на Лівобережжі внаслідок більш різкого континентального клімату. Через це “краєвидний мотив”, який опановує “вчування” у статистичні форми лісостепового українського рельєфу, що складається із чорнозему розташованого м’якими плоскими хвилями, які пливають до виднокола кучерявістю першої ніжної зелені або лагідними хвилями золотистих неозорих ланів, розмежованих у деяких місцях в’юнкими річками і потоками, найкраще передати визначенням “хвилястої м’якості”. Все це може схилити людину до стану небажання докладати зусилля, або обачності, обережності і компромісів. Деколи це зводиться до безтурботності, м’якої поступливості чужому опору, аж до самого зречення, толерантності та схильності комусь і чомусь підкорятися.

Особисте занурення у процеси природи для хліборобської людності чорнозему є “вчуванням у плодючість землі, в її лагідність, щедрість і добрість у подвійному значенні “доброї землі”: в розумінні хліборобської видатності та морально-містичному розумінні “обдарованої любові”, що з нею немов співдіють інші прояви природи: сонце, дощі, вітри. Таким станам відповідають людські реакції – почуття довірливості, релігійної вдячності. Споглядання м’яких форм рельєфу як вислідів і виразів формотворчих сил, що діють на землю, – це вчування у м’якість та лагідність, але і в постійність діяння сил води, вітру, сонця, що разом становлять “дію ерозії” [4, с. 711]. Отож світосприйняття, яке виникає у такому різновиді характеру, накладає свій гармонійний відбиток на зв’язок людини й землі, землі, яку можна описати, перефразовуючи вислів Б. Спінози, “означення “*substantia sive Dea*”, що ні в чім однак не порушує віри в її великого Господаря – персонального Бога” [Там само, 712].

Третій психотип українського характеру формується навколо краєвидного аспекту “безкрайної далечини”. Через те, що степ не має рельєфу, то “вчування” у його форму пов’язане із рухом у безмежність. Це означає, з одного боку, що постає ентузіазм шукання способів недосяжного, а з іншого – рух в нікуди, який заперечує саму потребу руху, і в такій формі переживання відповідає амбівалентним психічним станам – від деякої байдужості аж до повної “апатії” через низку почуттів, подібних до безнадії, розчарування,

включно до розпачу. І більш того, пізнання і переживання степу – це дуже часто переживання пов’язані не тільки з “плодючою Деметрою”, але із нищівною силою дощів і демонів, хуртовин і періодичних посух, які можуть перетворювати океан степового життя на мертве море смерті. Звідси очевидно, що світозорієнтування людини українського степу – це насамперед так звана “ентузіастична настанова”, коли панує такий стан душі, як сп’яніння, заміряність, любов і шаленість. Поруч із цією настановою можлива і протилежна – “нігілістична настанова”, тобто радикальне заперечення всякої цінності й бажаності.

Четвертий різновид характерологічного профілю притаманний тільки для української периферії. Через це він більше психологічно закарбувався на племінних особливостях, ніж на загальнонаціональних.

На формування характерного портрету українця, крім геопсихічних факторів, впливають ще й історичні чинники. Саме на їх значущість указали представники української діаспори [4; 9; 12]. Це О. Кульчицький називає “спільністю історичної долі”, яка залежить від геополітичного положення “межовістю” країни, себто від постійного, невіддільного людського існування й перебування особи на “межах можливостей існування”, “боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті”. Так історично склалося, що “межовість” України була нічим не захищена й одночасно характеризувалася надзвичайним багатством і врожайністю простору, а тому приваблювала завойовницький Захід і степово-хижацький Схід, непомірно збільшувала тиск “межових ситуацій” на кожного праукраїнця. Отож на нашій землі “частіше, ніж деінде, виникало екзистенційне “відштовхування”, тобто залишення нижчого, наставленого на особисте щастя й на задоволення від існування, [проте] як нездійсненого, і до переорієнтування буття з нижчої форми “біотичного”, тваринно-природного, існування на його вищу “екзистенціальну” форму. При цій формі вісью відношення життя стає не воно само, не турбота про саме життя, але щось вище за нього, якась його “трансценденція”, якась ідея чи ідеал, що переступає й перевищує границі життя...” [4, с. 713].

Через це в українців спочатку сформувався дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкований ідеалові оборони, честі, волі й віри, географічній формі життя. Характерним для цього типу було те,

що під впливом історичних чинників центр ваги їхнього повсякдення перенісся із турботи про саме життя на збереження лицарської честі, на завдання оборони своєї землі. Таких козаків, як Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, козак Мамай, О. Кульчицький називає прикладом козацько-лицарського ідеалу. Але існував й інший тип козаків – авантюрицько-здобичницький, який жив “миттю і насолодою ризику і добичі”, хоча не вони творили традицію та ідеал козаччини, яка дала “образ і подібіє всієї України”. Сила цього ідеалу сягає до часів “козака армії УНР і січового стрільця, непохитно оформлюючи українську психіку. Те, що свого часу назву “козацька нація” вживали в розумінні “українська нація”, є найкращим показником впливу козацької форми життя на нашу етнічну психіку” [4, с. 714].

Але поруч із лицарсько-козацьким типом історичні чинники породили в Україні й інший тип, який народ характеризував своїми влучними висловами: “тихше води, ніжче трави”, “покірне теля дві мами ссе”, “моя хата з краю, нічого не знаю”. Це той тип, який на відміну від першого, старався перечекати несприятливі історичні моменти долі. Найкраще це проявилось як замкненість, звуження зовнішньої життєвої експансії до мінімуму, що О. Кульчицький називає “інтроверсією.”

Отже, історичні обставини не тільки створили два різних стилі життя українства, а й сприяли тому, що перший тип нещадно знищувався, а другий зберігався й поширювався. До того ж історична дійсність впливала на українську людину не тільки шляхом селекційної дії, але й через історичну свідомість спільної історичної долі. Розвій козацької мрії ніколи не зникав. Через це домінанта поразки й даремного, хоч інколи дуже близького до мети зусилля, що взагалі характеризує почини нашої історії, безперечно, могла іноді надавати нашій національній психіці деякого забарвлення “фаталістичного песимізму...” [4, с. 714].

Очевидно, що історичні чинники безпосередньо впливали на формування національної психіки, але ще більшу дію тут мало визначення суспільних форм та умов життя українця. Найбільше спричинили формування його соціальної психіки, на думку О. Кульчицького, по-перше, недостатня диференціація суспільної структури із перевагою в ній класу селян; по-друге, зумовлене історичними обставинами виняткове значення малих груп у соціальному житті українця. І справді, головна

домінантна риса українства – селянськість і отже близькість до землі, що знайшло відображення у змісті й формі української культури, надавши їм особливого народного характеру. Перевага селянства в українській суспільності визначила стиль та обсяг людських взаємин і, зі свого боку, вплинула на формування української душі. Зокрема відомо, що обсяг людської взаємодії у селян сильно обмежений, він значною мірою не ґрунтується на поділі праці. Ось чому в сільських мешканців існує велика залежність від природи, а не від інших людей, а звідси і спрямованість психіки на надмірне самозаглиблення, смиренність, настожене ставлення до світу, недовіру до авторитету і влади. Так, власне, сформувався стиль прихованого життя (“vita minima”). Тому соціетальній психіці нації із селянською домінантою може не вистачати тих особливостей, які виникають із самого поділу праці, тобто через утвердження потужної провідної верстви.

Взаємини в межах селянства зводяться до взаємодії, що пов’язана із організаційними формами невеликих територіальних одиниць, – сіл чи селищ, урешті-решт із їхнім мізерним самоврядуванням. Найчастіше основною формою такої взаємодії є толоки, на яких і зав’язуються дружні товариські контакти. Через це у суспільному житті селян не залишається місця для планування і проведення широкомасштабних селянських рухів, що унеможлиблює широку всезагальну солідарність. Це, з одного боку, явище негативне, але з іншого, оскільки селянський побут сприяє особистим сусідським контактам, збереженню родинних і родових стосунків, приятелюванню та побратимству, все ж стимулює розвиток здатності до приязні, симпатії, “психологічного розуміння” чужого душевного життя, себто відіграє позитивну роль у повсякденні українців. Однак сьогодні селяни не становлять більшість українського загалу, просто серед селянства в основному збереглася українська традиційна культура, фольклор, а міське населення сильно зрусифіковане, і тільки невелика частина народу (переважно інтелігенція) була й залишається національно свідомою (див. [10]).

На формування української душі велике значення має культура. Її також потрібно розглядати з двох сторін. По-перше, культура – це витвір даної спільноти, вираз її душі. По-друге, оскільки кожний член спільноти розвивається у довіклі даної культури, вростає в неї, привласнюючи її цінності, то

вона – одночасно й системотвірна сила душі. При цьому ні одна культура не є і не може бути в цілому витвором єдиної національної спільноти. З одного боку, існують, за висловом О. Кульчицького спільні “культурні кола”, а з іншого – кожна нація вибирає окремі компоненти даного “культурного кола” і перетворює їх через формат власної душі. Національні культура і душа належать до “європейського культурного кола”, до сфери “окцидентальної (західної) духовності, але посідають геокультурно периферійний характер супроти окцидентальної духовної сфери” [4, с. 715].

Так сталося, що історично й культурно Україна знаходиться на перехресті шляхів між Сходом і Заходом. Ця геокультурна особливість позначилась на сприйманні західної духовності. Периферійність України в європейському “культурному колі” веде до природного ослаблення впливів європейського осередку через наближення до периферії як “межової лінії і захисної смуги”. Але одночасно вона не може повністю відмежуватися від впливів, тому якусь їх частку переймає, переробляє, сполучаючи “своє” із “чужим”. Воднораз певна периферійність України спричинила ослаблення дії трьох “хвиль ідей”, які сприяли утворенню “окцидентальної” духовності: католицизму, ренесансу, просвітництва. Так, католицизм діяв “формативно” на психіку європейця як перевтілення римського принципу “ордо”, при цьому спонукав до створення великої кількості філософських термінів і логічної виробленості. Ренесанс же був не тільки відродженням античного світу й людини, пройнятої духом гуманізму, але й “відкриттям світу і людини”, відтак створив основу для розвитку індивідуалізму. Просвітництво, своєю чергою, пройшло шлях розвитку від раціоналізму до позитивізму, “просвітило” усі ділянки життя. Спільно ренесанс і просвітництво породили західну духовність, проявом якої, за словами О. Кульчицького, став “сцієнтизм: примат і культ науки, опертої на досвід, ...з їх дальшими наслідками – технікою і техніцизмом наук...” [4, с. 716]. Іншим проявом ренесансу і просвітництва є персоналізм – “високе цінування своєїрідної психічної цілісності, яку називаємо особою і яка своїм індивідуальним ставленням до цінностей релігійних, етичних, естетичних, соціальних, політичних і економічних стає їх справжнім носієм. Раціонально-активна світонастанова, що творить для окцидентального сцієнтизму і персоналізму психічну основу, – це готовість

до дії, керованої і контрольованої розумом” [Там само].

Вплив католицизму, ренесансу і просвітництва на первісну народну українську культуру ще з часів Трипілля був неоднаковий. Але особливий вплив мало, звичайно, на неї християнство. Це опосередковано пов’язано з тим, що поняття “внутрішнього” (“душевного”) світобачення має давню традицію, є “віссю” специфічності української філософської думки. І тут зазначимо важливість надбань історико-філософського минулого. Саме в ньому, нехай і в “неявній” формі, знаходяться джерела, початкові витoki і складники українського гуманістичного світогляду. Загалом слушно виокремити *три лінії філософування в розвитку передової думки України*.

Перша з них – аристотелева традиція, джерела якої сягають Київської Русі. “Збірник 1073 р.” містив у собі “Філософський трактат”, який подавав опис і тлумачення “Метафізики” цього мислителя. З XVI ст. зростає потяг до збагачення на ґрунті аристотелізму наукових знань про природу, Всесвіт. В українській філософії ця течія репрезентує логіко-раціоналістичну традицію. Завдяки цьому запроваджується термінологія як перша спроба утворення власної філософічної термінології. І хоча цей вплив був невеликий, все ж в українське “культурне оточення” були введені “твори суто філософічного змісту, що мали цікавість... лише для читачів із суто філософським інтересом” [11, с. 28], тобто тих, кого цікавили способи вирішення світоглядних проблем.

Другою лінією у розвитку і становленні гуманізму є ісіхазм. Це релігійно-філософське вчення грецьких богословів Григорія Синаїта і Григорія Палами. Воно теоретично оформилося на Афоні та в Константинополі у середині XIV ст. У цей час поширювалася вчення ісіхазму, набуваючи теоретичного, філософсько-богословського вираження. З XV ст. ісіхазм потрапляє і в Україну. Згідно із цим ученням, Божественна суть (вона об’єднує три іпостасі в єдиносущу Трійцю) міститься поза межами людського осягнення і розуміння, є трансцендентною: “Божественна енергія” проймає і животворить весь земний світ, вона становить проміжну ланку між поза світовою божественною сутністю і світом та людьми. Через осягання нею людина може стати над “матеріальною двоїністю”, досягти “мисленого раю”, “обожитися не лише душею, розумом, але й тілом, стати Богом за благодаттю й осягнути весь світ зсередини” [12, с. 7]. Отож ісіхазм

систематизував стару православну традицію (Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Богослов, Діонісій Ареопігит та ін.), спираючись на пізньовізантійський ґрунт елліністичного християнського містицизму. Він є гуманістичним ученням, адже за ним людина знаходиться у центрі Всесвіту, і все видиме й невидиме Бог створив для людини: не тільки небо, землю, повітря, тварин, але й ангелів. Тільки люди мають можливість робити доступним чуттю, слуху слово і зобразити його матеріальним чином. Тому мета кожної людини – моральне самовдосконалення.

До третьої лінії, яка визначала розвиток українського стилю філософування, потрібно віднести неоплатонізм, поширенню якого у його християнському варіанті сприяло знайомство давньоукраїнського читача із творами Псевдо-Діонісія Ареопігита. У зв'язку з цим Д. Чижевський писав, що для “старої” України “стало доступним” опанування досягненнями західної філософії і, відзначаючи особливу роль теоретизувань Аристотеля, говорить про безпосереднє знайомство української інтелігенції із працями Платона і творами “одного з улюбленіших письменників старої України – Августина” [11, с. 34]. Саме через “книжну мудрість” давньокиївських інтелектуалів відбувається філософська інтерпретація неоплатонізму, в якому найскладнішу “обробку” отримала філософська ідея ірраціонального, котра стала “стрезневою віссю” християнізованої картини світу (див.[13]). Розчарувавшись у раціоналізованому Логосі античних мислителів, освічена людина шукає вихід в ірраціональних засобах відтворення. Це стало причиною виникнення віри в чудо як “надприродний” засіб спасіння від оточуючого світу. Із філософських традицій в цих умовах виявляються придатними тільки містико-ірраціоналістичні елементи, які містяться в ній. Скажімо, в неоплатоніків буття розпадається на світ божественний, досконалий, благий (світ світла) і на світ нижчий, на своєрідну копію вищого. Між цими світами знаходиться “душа”, яка “звернена” “всередину” себе і вже потім – “зовні”. “Душа” – це “іскра божественного інтелекту”, яка, роздроблюючись, утворює космічні сфери і весь матеріальний світ, перебуваючи на “грані” двох світів.

Підкреслимо, що жодна з трьох ліній філософування не повинна абсолютизуватися, ставати “наріжним каменем” чи основою українського світогляду. Ці лінії є всього лише

тенденції, які через призму суспільно-історичних, культурно-духовних умов найбільш співзвучні “світосприймальним настановам” етнічного українця. Через них, як вказує О. Кульчицький, “часто виявлялась виразна конвергенція... тих чинників, що впливали на формацію української душі” [7, с. 16]. У річищі окультуреного пізнання важливою є гуманістична дійсність, що особливо яскраво виразилася у свідомості лицарів українства ХІХ і ХХ ст. Через це Олександр Юліанович підтримує погляди М. Шлемкевича, який називає Т. Шевченка, І. Франка, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, С. Томашівського, В. Липинського творцями і носіями світогляду сучасних українців, котрий просякнутий сцієнтизмом, що насичений “етично-релігійними первнями”.

Отож українська культура великою мірою переймає “окцидентальний персоналізм” Західної Європи, але одночасно надає йому дещо іншого напрямку, близького до азіатського світовідчуття: має місце “розбудова особи вглиб, замість експансії вшир”. Ця самобутня культура, виступаючи могутньою силою, формує національну психіку з орієнтацією на Європу і водночас з долученням азіатського ренесансу. В цьому аналітичному вимірі думки О. Кульчицького співзвучні із поглядами І. Лисяка-Рудницького, який указував на два різних джерела спрямовувальних впливів – східне християнство з його візантійськими культурними традиціями і світ євразійських кочівників, номадів. Останній мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: по-перше, як гальмівний чинник на шляху нормального поступу країни, по-друге, як та сила, що викликала оборонну реакцію з боку українського народу [15, с. 6]. І все ж ця кочова стихія діяла на український народ ззовні, тому не була “інтерналізована”, не стала складовою українського національного типу.

Другий “великий східний вплив – грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція – діяв зовсім відмінним способом: зсередини, формуючи саму духовність суспільства” [15, с. 6]. Вочевидь Київоруська держава “поєднувала переважно східну, грецько-візантійську релігійну й культурну традиції з переважно західною суспільною-політичною структурою” [Там само, с. 8]. Із цього приводу І. Лисяк-Рудницький пише про присутнє прагнення українців до синтезу між Сходом і Заходом. “У релігійній сфері це зробило Україну класичною

країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям, а не тільки католикам східного обряду” [Там само, 9]. Також вона знайшла свій вияв і в мистецтві, у стилі українського (або козацького) бароко, який в оригінальний спосіб сполучав візантійські й західні первні” [Там само].

З’ясування причин формування самобутності української душі буде неповним, якщо не зачепити того моменту, який розглядає глибинна психологія, зважаючи на дефекти психіки кожного поневоленого народу, а саме на *комплекс меншовартості*. Так як українці не спромоглися забезпечити свій суверенітет, а в їхній свідомості ідея державності перетворилася на своєрідну *ultima Thule* – крайню залишається цей комплекс. І не дивно, що “комплексом національної меншовартості”, хоч і різною мірою, перейняті писання В. Липинського [8], І. Мірчука [11], І. Лисяка-Рудницького [12], О. Кульчицького [5]. Саме останній указує на основні причини, які ведуть до його утворення.

Щонайперше, це особливо погані умови життя і розвитку українців, зумовлені несприятливими природними та геополітичними умовами існування. Україна розташована на плідючих чорноземах між ворожим степовим Сходом та експансивним, краще організованим, Заходом, на перехресті шляхів із Азії в Європу і навпаки, тому через це і стала гарним шматком загарбників. Коли до цього ще додати пасивність і байдужість, виключно хліборобський характер українського життя, який не сприяв зростанню ризику, сміливості, енергійності зародження різних починань; особливі “геопсихічні впливи землі й підсоння”, тоді виникнення комплексу меншовартості стає не тільки явищем самозрозумілим, але й закономірним.

По-друге, посилювали цей комплекс і подальші умови життя українців під чужоземним гнітом. “Предмет “панських жартів” аристократичних сусідів, відсунений у сіру закутину менший брат “малорос”, без права на свою національно-правну особовість, не міг спромогтися на адекватну самооцінку. Звідси джерелить народний говір і прислів’я про “покірне теля”, про “мою хату з краю”, про “звеличення” Лиса Микити і т. ін. Боляче проявляється цей комплекс у покірливості українців до насилля з боку чужих, у сплескові агресивності, спертої на дію сили, а то раптово веде або у затишок домашнього вогнища, де підтримується традиція українського запічка,

або в край уяви та відірваної від реалій повсякдення мрійливості.

Приємно констатувати, що О. Кульчицький пропонує протизасоби для подолання комплексу меншості. Насамперед через індивідуальну соціетальну психіку вилікувати й перевиховати українців. “Вдумливий психоаналіз хиб національної психіки повинен стати ґрунтом для цього перевиховання. Потрібно зняти комплекс меншовартості нації за усіма цими проявами “надмірно хитрунської, приниженої, крутарської дипломатії, як і з другого боку, хвалькуватої, наверх тільки самопевної, неприєднаної агресивності, – як тож під нахилом до втечі від завдань громадського життя на запічок родинних обов’язків, чи до відокремлення у вежі із слонової кости мистецького естетизму, абстрактного доктринерства” [5, с. 51]. До того ж несприятливі історичні умови не є вічними. Ще Фрідріх Ніцше говорив, що “історична залізна конечність у ході історії виявляється ані залізною, ані конечною” [Там само, с. 52].

Незважаючи на комплекс меншовартості, українці проявили багато відваги і героїзму, щоб змінити життя на краще, щоб визволитися із-під іноземного панування. Але остаточно цей комплекс наші предки не здолали. Через це О. Кульчицький зауважує: щоб його ліквідувати, не вистачить збільшити свою мужність, потрібно збільшити спільні сили і дії. А для цього треба, щоб кожний член суспільства відчував свій зв’язок із громадою, зміцненою солідарністю, що дає почуття безпеки і сили, знищує корінь меншості і стає запорукою відновлення національної спільноти. Звідси постає головне завдання українців – довершити вказану “духовну онову через психологічний аналіз збірної української душі” [Там само, с. 52].

Смертоносна руйнація українського народу протягом століть створила певні умови виживання – соціопсихологічний і політичний конформізм, який передбачав не лише прислужництво “меншовартої” нації, а й її “задоволення у рабстві”. Це призводить націю до “надвирівняння”, “надолуження”, “надкомпенсації”. Остання як захисний механізм буває різною, наприклад, у надмірному звеличуванні своєї соціальної ролі та у її визначенні. Але “надкомпенсація” часто, за словами О. Кульчицького, розпросторюється лінією “етично-ідилічного мрійництва з його вірою у прихід рахманного царства правди, братерства й вселюдських ідей”. Такі погляди взяли собі

на озброєння українські соціал-ліберали, у яких “надкомпенсація” перебуває в комбінації з “жіночо-мазохістичним компонентом української душі”, витворюючи “ареол страждання”.

Одним із характерних наслідків комплексу меншовартості українства є ворожість, яка об’єктивно спричинена нерівністю сил. Не маючи спроможності її виражати відкрито, носії нації змушені її придушувати. Тому, коли настає слухний момент, українець використовує агресію із особливою наснагою, щоб помститися. І тому нашарування персонального несвідомого негативно впливають на його психіку, порушуючи рівновагу українського індивідуального і збірного соціального життя. Натомість опосередкована дія найглибших пластів “колективного несвідомого” на формування української етнічної психіки цілком позитивна. Так, архетипні актуації як праобрази-уявлення безпосередньо пов’язані з тими типовими колективними переживаннями і ситуаціями, які його породжують. Прикладами таких архетипів у народній творчості є містичні та казкові мотиви демонів, героїв-провідників людських громад, магів-пророків і т. ін. Вони мають у собі велику рушійну психоенергетику, яка здатна впливати на актуалізаційні ресурси людської душі, зворушувати її й керувати нею. О. Кульчицький із цього приводу писав: “Осередком українського колективного несвідомого можна вважати злеліану в переживаннях і життєвих досвідах хлібороба архетипову “magna mater” – добру землю, Деметру..., що в променях її ласки навіть демони перетворюються на дрібних, із гумором змальованих, дещо комічних чортів... Для характерології українського народу має важливе значення те, що архетипова констеляція його “колективного несвідомого” свідчить про добру первісність і первісну доброту найглибшої сфери української психічності” [4, с. 717–718].

Тяжкі історичні випробування, яких зазнав український народ у ХХ ст., не могли не позначитися на його психіці. Найжорстокішим для українців був комуністичний терор. Усе це спричинило зростання їх опору ворогам і водночас актуалізувало спроби націоналістичних течій виховати новий тип вольового українця-патріота. І сьогодні *головним надзавданням української нації* є максимально “зосередитися на культуротворчій роботі і морально-духовному очищенні від антиментальних, передусім чужинських і негуманних, шлаків,

нашарувань, фантомів...” [17, с. 5]. Крім миру й мудрої жертвовності, як пише А. В. Фурман, Україні нині “потрібні не стільки зверхники (їх і так більше, ніж достатньо), скільки *достойники-патріоти, провідники-особистості*, котрі здатні повести за собою у справі українотворення народний загаль і нести повну відповідальність за її уреальнення”. І тут не обійтися без цілющої, духовно і вчинково об’єднувальної, енергетики національної ідеї, яка, будучи персонально прийнята й повсякденно обстоювана населенням країни, “є *духовним щитом та ідейним мечем* величного історичного поступу української нації та побудови нею свого пристойного майбутнього серед небосхилу інших народів” [16, с. 9, 10].

ВИСНОВКИ

1. О. Ю. Кульчицький вказує на слабкість персональної надбудови української психо-соціальної структури, котра, проте, є відносною і значною мірою залежить як від зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Тому зміцнення особистісного осереддя нації можливе в активній соціально-політичній поведінці громадян, у пошуках шляхів демократичної розбудови державності, в переборенні “комплексу меншовартості”, у посиленні регіонально-вольової згуртованості народу і влади, врешті-решт у тих могутніх внутрішніх витоках духовності, котрі глибоко вкорінені в ментальності і характері українців.

2. Зміни у соціетальній психіці українського народу можливі лише за умов перетворення його соціально-політичних обставин (див. О. А. Донченко і Ю. В. Романенко [15]), які сьогодні поступово змінюються у зв’язку із чіткою геополітичною орієнтацією на входження України до Європейського Союзу держав і державне сповідування європейських цінностей, стандартів і норм соціального життя.

3. Духовність українців, на думку О. Кульчицького, впливає із особливих, притаманних лише їй, відмінних від інших народів, психосоціальних рис (чинників), які спричиняють “те, як ми світ сприймаємо і тому яким саме його сприймаємо, яке у нас “зображення цього світу” і що за ним слідує”. У будь-якому разі дедуктивно змайстрований цим відомим психологом-мислителем характерологічний портрет української душі є концептуально завершеним, феноменологічно повним і софійно яскравим та оригінальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гайденко П.П. *Философия Фихте и современность*. Москва: Мысль, 1979. 288с.
2. Штерн В. *Персоналистическая психология*. История зарубежной психологии (30-60-е гг. XX в.). Москва: Изд. Моск. ун-та, 1986. С.186-198.
3. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. *Идентичность: философский и психологический анализ*. Киев: Арт-Пресс, 1999. 466с.
4. Кульчицкий О. *Риси характерології українського народу*. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Перевидання в Україні: Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. Т.2. С.708-718.
5. Кульчицкий О. *Психологія Адлера (вдача, виховання, родина у світлі індивідуальної психології)*. Коломия, 1939. 61 с.
6. Гунчак Т. *Україна першої половина XX ст.: нариси політичної історії*. Київ: Либідь, 1993. 288с.
7. Гончарук Т. *Олександр Кульчицкий в контексті світової філософії*: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 355с.
8. Липинський В. *Україна на переломі. 1657-1659*. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. *Український історичний журнал*. 1992. №4. С.133-147.
9. Донцов Д. *Націоналізм*. Твори. *Геополітичні та ідеологічні праці*. Львів: Кальварія, 2001. Т.1. С.245-425.
10. Андреев Д. Л. *Роза мира: метафілософія історії*. Москва: Прометей, 1991. 288с.
11. Мірчук І. *Оцінка про наукову й академічну працю проф. д-ра О.Кульчицького в Українському Вільному Університеті*. 1945-1955. Відбитки.
12. Лисяк-Рудницький І. *Україна між Сходом і Заходом*. *Історичні есе*: в 2 т. Київ: Основи, 1994. Т.1. С.1-9.
13. Кульчицкий О. *Психологічна проблема національно-патріотичного виховання*. *Український персоналізм*. *Філософська й етнопсихологічна синтеза*. Серія: Монографія. Мюнхен–Париж: Укр. Вільний Університет, 1985. Ч.42. С.21-36.
14. Гончарук Т., Джугла Н. *Особливості української ментальності як основа національної самоідентифікації*. *Наукові записки: серія "Філософія"*. Острого: В-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2011. Випуск №8. С.28-36.
15. Донченко О. А., Романенко В. Ю. *Архетипи соціального життя і політика*. Київ: Либідь, 2001. 323 с.
16. Фурман А. В. *Національна ідея – щит і меч українства*. *Психологія і суспільство*. 2012. №3. С. 6 – 10.
17. Фурман А. В. *Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид.* Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. 168 с.
3. Hnatenko P.Y., Pavlenko V.N. *Ydentychnost': fylosofskyy u psykhohycheskyy analiz*. Kyev: Art-Press, 1999. 466s.
4. Kul'chytskyy O. *Rysy kharakterolohiyi ukrayins'koho narodu*. *Entsyklopediya ukrayinoznavstva. Zahal'na chastyna*. Perevydannya v Ukraini: Kyiv: Instytut ukrayins'koyi arkhеоhrafiiyi ta dzhereloznavstva im. M.S.Hrushevs'koho NAN Ukrainy, 1995. T.2. S.708-718.
5. Kul'chytskyy O. *Psykhohohiya Adlera (vdacha, vykhovannya, rodyna u svitli indyvidual'noyi psykhohohiyi)*. Kolomyya, 1939. 61 s.
6. Hunchak T. *Ukrayina persha polovyna XX st.: narysy politychnoyi istoriyi*. Kyiv: Lybid', 1993. 288s.
7. Honcharuk T. *Oleksandr Kul'chytskyy v konteksti svitovoyi filosofiyi: monohrafiya*. Ternopil': Ekonomichna dumka, 2005. 355s.
8. Lypyn's'kyu V. *Ukrayina na perelomi. 1657-1659. Zamitky do istoriyi ukrayins'koho derzhavnoho budivnytstva v XX-im stolittyyi*. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 1992. №4. S.133-147.
9. Dontsov D. *Natsionalizm*. *Tvory. Neopolitychni ta ideolohichni pratsi*. L'viv: Kal'variya, 2001. T.1. S.245-425.
10. Andreev D. L. *Roza myra: metafilysofiya ystoryi*. Moskva: Prometey, 1991. 288s.
11. Mirchuk I. *Otsinka pro naukovu y akademichnu pratsyu prof. d-ra O. Kul'chytskoho v Ukrayins'komu Vil'nomu Universyteti*. 1945-1955. Vidbytky.
12. Lysyak-Rudnytskyy I. *Ukrayina mizh Skhodom i Zakhodom*. *Istorychni ese: v 2 t*. Kyiv: Osnovy, 1994. T.1. S.1-9.
13. Kul'chytskyy O. *Psykhohohichna problema natsional'no-patriotychnoho vykhovannya*. *Ukrayins'kyy personalizm*. *Filosofs'ka y etnopsykhohohichna synteza*. Seriya: Monohrafiya. Myunkhen–Paryzh: Ukr. Vil'nyy Universytet, 1985. CH.42. S.21-36.
14. Honcharuk T, Dzuhla N. *Osoblyvosti ukrayins'koyi mental'nosti yak osnova natsional'noyi samoidentyfikatsiyi*. *Naukovi zapysky: seriya "Filosofiya"*. Ostroh: V-vo Nats. un-tu "Ostroz'ka akademiya", 2011. Vypusk №8. S.28-36.
15. Donchenko O. A., Romanenko V. YU. *Arkhetypy sotsial'noho zhyttya i polityka*. Kyiv: Lybid', 2001. 323 s.
16. Furman A. V. *Natsional'na ideya – shchyt i mech ukrayinstva*. *Psykhohohiya i suspil'stvo*. 2012. №3. S. 6 – 10.
17. Furman A. V. *Psykhokul'tura ukrayins'koyi mental'nosti: 2-e nauk. vyd.* Ternopil': NDI MEVO, 2011. 168 s.

АНОТАЦІЯ

Гончарук (Чолач) Тетяна Вікторівна, Джугла Надія Володимирівна.

Етнопсихологічні витоки українського характеру в концепції Олександра Кульчицького.

Статтю присвячено висвітленню творчої спадщини українського психолога-мислителя діаспори О. Ю. Кульчицького, а саме питанням самобутності, індивідуальності української людини, свідоме прагнення до своєрідності якої однаково згубно відбивається як на окремій особі, так і на цілому психокультурному та національному русі, якщо останній проходить під цим знаком. Особлива увага приділена етнопсихологічним соціально-історичним поглядам науковця, у засновку

REFERENCES

1. Haydenko P.P. *Fylosofiya Fykhte y sovremennost'*. Moskva: Mysl', 1979. 288s.
2. Shtern V. *Personalystycheskaya psykhohohyya*. *Istoryya zarubezhnoy psykhohohyy (30-60-e hh. XX v.)*. Moskva: Izd. Mosk. un-ta, 1986. S.186-198.

яких перебувають принципи, тематизми і концепти глибинно-системного розуміння української душі і національного характеру. Зокрема обґрунтовано низку особливостей соцієтальної психіки українців, механізмів її зародження та розвитку, а також процесів формування її позитивних і негативних форм-властивостей. Подано основні характеристики духовного світу українців, що оприявлені Кульчицьким завдяки реалізації ресурсів структурної психології Е. Ротганера, О. Лерша та ін. А це означає, що в людській психіці виокремлено три пласти або нашарування: соматопсихічний (смакові відчуття), тимопсихічний (почуття та пов'язані з ними намагання), поїопсихічний (мислення і свідомо воля). Висновується, що зміцнення персональної побудови українців можливе в активній соціально-політичній поведінці громад, у переборенні "комплексу меншовартості", в посиленні регіонально-вольової єдності населення і влади, у тих потужних благородних потенціях, які вкорінені в душі українського народу. Воднораз доведено, що український достойник О. Кульчицький у дедуктивний спосіб створив цілісну та оригінальну концепцію українського характеру, причому він віддав данину всім тим світоглядно-філософським і суто психологічним ідеям, які визначали його час та актуальне поле спілкування.

Ключові слова: *етнопсихологія, нація, українство, духовність, українська душа, національний характер, етнічно-расові особливості, остійська раса, динарська раса, українська національна ідея.*

ANNOTATION

Tetiana Honcharuk (Cholach), Nadiya Dzhuhla.

Ethnopsychological dimensions of Ukrainian character in the Olexandr Kulchytskyu's concept.

The article is devoted to the highlighting of a creative heritage of the Diaspora's Ukrainian psychologist-thinker O. Yu. Kulchytskyu, namely, the question of identity, an individuality of the Ukrainian person, the conscious desire

for the identity of which is equally detrimental to both the individual and the whole psychocultural and national movement, if the last one goes under this sign. A special attention is paid to the ethnopsychological socio-historical scientist's views, which are based on the principles, themes and concepts of deep-systemic understanding of the Ukrainian soul and national character. In particular, a number of features of the Ukrainians social psyche, the mechanisms of its origin and development, as well as the processes of its positive and negative form-properties forming are substantiated. The basic characteristics of the Ukrainians' spiritual world, which are disclosed by Kulchytskyu due to the realization of the resources of structural psychology of E. Rotganer, O. Lersch, and others. And this means that there are three layers distinguished in human psyche: somatopsychic (semantic feelings), timopsychic (feelings and related to them attempts), post-psychic (thinking and conscious will). It is concluded that strengthening of personal forming of Ukrainians is possible in active socio-political behavior of communities, in overcoming the "inferiority complex", in strengthening regional-strong-willed unity of population and power, in those powerful noble potentials that are rooted in the soul of the Ukrainian people. At the same time it is proved that the Ukrainian dignitary O. Kulchytskyu in a deductive way created a holistic and original concept of Ukrainian character, and he paid tribute to all those philosophical and purely psychological ideas that determined his time and his communication.

Keywords: *ethno-psychology, nation, Ukrainianness, spirituality, Ukrainian soul, national character, ethnic-racial peculiarities, Ostia race, Dinaric race, Ukrainian national idea.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.**

Надійшла до редакції 25.03.2019.

Підписана до друку 15.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Гончарук Т.В., Джугла Н.В. Етнопсихологічні витоки українського характеру в концепції Олександра Кульчицького. Психологія і суспільство. 2019. №3-4. С. 95-105. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.095>